

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
M. HRUSHEVS'KYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES

ISSUE 3/4

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 6/7

KYIV 1999

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 3/4

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 6/7

КИЇВ 1999

Черговий випуск “Українського археографічного щорічника”, що виходить у світ, на жаль, із значним запізненням, знайомить читачів з новими працями з історії археографії та суміжних джерелознавчих дисциплін, публікаціями текстів та текстологічними розвідками, історико-джерелознавчими дослідженнями і оглядами широкого хронологічного діапазону, в основі яких лежать актові джерела XVI–XVIII ст., нарративні та полемічні пам’ятки XV–XVII ст., документальні й епістолярні матеріали XIX–XX ст., інші джерела, що зберігаються в українських та зарубіжних архівосховищах.

Редакційна колегія

П. С. СОХАНЬ (головний редактор),
Г. В. БОРЯК (заступник головного редактора),
І. М. ЗАБІЯКА, Н. П. СТАРЧЕНКО (відповідальні секретарі),
Я. Р. ДАШКЕВИЧ, Л. А. ДУБРОВІНА, Ю. А. МИЦИК,
В. І. НАУЛКО, Р. Я. ПИРИГ, О. В. ТОДІЙЧУК,
В. І. УЛЬЯНОВСЬКИЙ, В. С. ШАНДРА, Ю. І. ШАПОВАЛ

Підготовлено і видруковано за сприяння
Фонду Катедр Українознавства (ФКУ).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади

Л. А. ДУБРОВІНА (Київ)

СТАТУТИ ВСЕНАРОДНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ПРИ ВУАН ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ ІДЕЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ (1918-1934)

Джерельна база дослідження історії першої національної бібліотеки в Україні¹, як і взагалі періоду 20-30-х років нашого століття, є досить мозаїчною: матеріали відомчого архіву, що зберігаються нині в НБУВ імені В.І.Вернадського неодноразово “просіяні” при подальшому опрацюванні. Тим важливіше залучення матеріалів особових архівних фондів її діячів з фондів Інституту рукопису НБУВ, зокрема таких, як директора бібліотеки С.П.Постернака, зав. відділом стародруків С.І.Маслова та ін., які зберегли не лише документи, що були офіційно прийнятими, а й числені підготовчі документи, що відображають власне процес розробки концепції діяльності ВБУ та впливи політичних ситуацій, що розвивалися в країні, пояснюють зміст та причини багатьох реалій того часу. Серед них чи не найважливіше значення мають Статути Всенародної бібліотеки України при ВУАН періоду 1918-1936 рр., їх проекти та варіанти, матеріали обговорення. Проекти Статутів, що створювалися наприкінці 20-х – у першій половині 30-х років, не були прийнятими – вони не встигали за розвитком політичної ситуації та швидко втрачали оперативну актуальність. Тим значніше їх змістова цінність як історичного джерела, оскільки значення подій та їх внутрішній зміст якнайможливіше чітко відбився в послідовних змінах текстів, поки не з’явився той остаточний варіант, що відобразив усталену соціально-політичну ситуацію.

Як правові документи, Статути є єдиними з існуючих на наш час джерел, що дозволяють максимально точно прослідкувати за розвитком основних функцій ВБУ в контексті соціально-політичних змін на Україні, в Академії наук та ролі академічної бібліотеки як наукової та національної. Точне датування більшості з них стало можливим завдяки педантичності С.І.Маслова, який записував на краях документу час його отримання для розгляду. У тих випадках, коли проект розглядався на Раді бібліотекарів та Раді бібліотеки, його датування здійснювалося за часом обговорення проекту. Найбільший інтерес становлять Статути, що розроблялися в 1930-1934 рр., але не були затверджені ВУАН, тому що не встигали за змінами ситуації в Академії. Вони відображають процеси деформації ідеї

бібліотеки та підтекст перетворення національної бібліотеки в наукову, публічну, що виконує соціальні функції радянської держави.

Збереглося 5 видів тексту проектів Статутів у 11 варіантах. Серед них затверджені лише Статути 1919, 1923 рр.

I вид. Текст кін. 1918-поч. 1919 р. 1) “Статут Національної Бібліотеки Української Народної Республіки в м. Києві, при Українській Академії Наук” (кін. 1918-поч. 1919 рр.) – (в 2-х варіантах – ф.52 (С.П.Постернака), №14;

2) “Статут Національної Бібліотеки Української Народної Республіки в м. Києві, при Українській Академії Наук”. К., 1919 – опублікований варіант². Підготовлений Тимчасовим комітетом по заснуванню бібліотеки.

3) “Временный устав Всенародной библиотеки при Киевской Академии наук” (вересень-жовтень 1919 р.) – Архів НБУВ, оп. 1, од. зб.1, арк. 186-188. Підготовлений Тимчасовим комітетом по заснуванню бібліотеки та обговорений на Раді бібліотекарів 13 жовтня 1919 р. Варіант опублікованого тексту, пристосований до умов влади Добровольчої армії.

II вид. 1) “Статут Всенародної бібліотеки України при Всеукраїнській Академії наук в м. Києві”. 1923 р. – ф. 52 (С.П.Постернака), № 15. З власноручними поправками А.Кримського. Затверджений 26 березня 1923 р. на Спільному зібранні ВУАН.

III вид. 1) “Статут Всенародної бібліотеки України”. 1930 р. (проект Наркомосвіти. Харків, 22 грудня 1930 р.) – ф.33, № 2771. Проект.

IV вид. 1) “Статут Всенародної бібліотеки України при ВУАН” (квітень-травень 1931 р. 1 вар. – Архів НБУВ, оп. 1, од.зб. 345, с. 22-28. Проект Науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографознавства ВБУ.

2) Проект “Статут Всенародної бібліотеки України при ВУАН” від 27 квітня 1931 р. – 2 вар. ф.33, № 2769 – квітень-травень 1931 р. – 4 арк. Проект Науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографознавства ВБУ, не затверджений ВУАН.

V вид. 1) “Статут державної наукової бібліотеки Всеукраїнської Академії наук”. Грудень 1933 р.– ф. 33, № 2772. – 8 арк. Проект Ради бібліотеки, не затверджений ВУАН.

2) “Статут державної наукової бібліотеки Всеукраїнської Академії наук”. Липень 1934 р. – Архів НБУВ, оп. 1, спр. 459, арк 1-8. Проект розглянутий у ВБУ на засіданні наукових співробітників, не затверджений ВУАН.

3) “Статут бібліотеки Всеукраїнської Академії наук”. Кінець 1934 р. – ф. 33, № 2773 - 8 арк.;

4) “Статут бібліотеки Всеукраїнської Академії наук”. 1934- поч, 1935 р. Архів НБУВ, оп. 1, спр. 512, арк 1-8. Останній варіант при опрацюванні помилково віднесений до 1936 р.

Статутарна діяльність ВБУ у період існування ВУАН зазнавала три періоди.

Перший – 1918-1922 р., пов'язаний із діяльністю Статуту, створеного у часи УНР, скоріш за все В.О.Кордтом та А.Є.Кримським та редактований членами Тимчасового комітету. В ньому яскраво визначені основні принципи, що були закладені засновниками бібліотеки М.П.Василенком та В.І.Вернадським. Він проіснував до 1923 р. та практично не змінювався, тому що в ті часи зміни влад, руїни, оформлення принципів діяльності ВУАН, подвійного керівництва у бібліотеці (Тимчасовий комітет та Рада бібліотекарів) все було зконцентрованим на фізичному виживанні ВБУ та ВУАН і урятуванні кинутих та націоналізованих бібліотечних колекцій і зібрань.

Другий період – 1923-1928 рік. Це – період стабілізації діяльності ВБУ, яка певний час була автономною, тому що не була об'єктом першорядного політичного значення для радянської влади, та залишалася поза тісним контролем, хоча намагання змінити підпорядкування урядові декілька разів й проявилися. Загострення конфліктної ситуації між радянською владою та Академією наук спочатку не торкнулося ВБУ безпосередньо. У цей період діяльність ВБУ відштовхувалася від головних принципів, що були закладені фундаторами бібліотеки та її Першим Статутом, хоча й у компромісному варіанті Статуту 1923 р., розробленому Постернаком та Кримським. Цим Статутом 1923 р. Всенародна бібліотека України оголошувалася центральною бібліотекою УСРР на зразок великих світових бібліотек, але залишалася у підпорядкуванні ВУАН як національна та наукова. Її національні функції, що задекларовані були у Першому Статуті, залишилися практично без зміни.

Третій період – 1929-1934 рр., кардинальної примусової зміни змісту основних функцій ВБУ як національної бібліотеки, боротьби за збереження цілості початкових ідей бібліотеки, знищення наукових та професійних кадрів, та перетворення її в типову радянську наукову державну бібліотеку. Текст 1934 р. завершив цей процес. Статут 1936 року знаменував початок нового періоду у житті України, як радянської республіки в складі СРСР.

Центральні положення Статуту – назва бібліотеки, її підпорядкування, функції та основні завдання визначали її організацію, систему управління, структуру, права, – та фактично – місце у системі соціальних відносин. Джерелознавчий зміст Статутів та їх проектів набуває повноцінного значення за умови розуміння обставин заснування бібліотеки, історії створення та розвитку її головних ідей.

Ідея національної бібліотеки вперше була висловлена М.П.Василенком під час обіймання ним посади попечителя Київської шкільної округи при Міністерстві освіти Тимчасового уряду. Разом з іншими відомими членами Українського наукового товариства, П.Я.Стебницьким та О.І.Лотоцьким, розробляли проект розвитку національної освіти на Україні та створення кафедри українознавства в університеті св. Володимира, національної бібліотеки на зразок Петербурзької публічної або Румянцевського музею в Москві, відкриття двох гімназій з українською мовою та

введення в народних школах навчання українською мовою. Вони написали доповідну записку та передали її міністру у березні 1917 р. На той час створення Національної бібліотеки не пов'язувалося з Українською Академією наук, вона мала бути незалежною і підпорядковуватися лише уряду. Зустріч з В.І. Вернадським, коли вони обидва були заступниками міністра освіти та розробляли проект Української академії наук, відіграла значну роль у визначенні майбутнього статусу Бібліотеки. На думку В.І.Вернадського в умовах, що склалися, така бібліотека могла бути пов'язаною лише з найвищою науковою установою – Академією наук, яка могла б сформувавши її як національну, наукову та загальнодоступну книгозбірню³. Питання про створення Академії та її бібліотеки вирішується лише у 1918 р. М.П. Василенком, який обіймав посаду міністра освіти у гетьманському уряді, готує відповідний Закон про утворення Фонду Національної Бібліотеки Української Держави (1918 р.), ухваленого Радою Міністрів, в якому йшлося про склад Фонду, та Інструкції Тимчасовому комітетові для заснування Національної Бібліотеки Української Держави. Цим Законом закладалися основи книгозбірні всесвітнього типу, “яка гуртувала би в собі все, що витворено людською думкою”; створення відділу Української оголошувалося спеціальним завданням: “Бібліотека повинна бути книгозбірнею, в якій мають бути зібрані всі пам'ятки духовного життя українського народу і України (рукописні і друкарські). В ній повинні бути зібрані книги, часописи, газети, гравюри, листівки, ноты, літографії і металографії, видані на Україні і за кордоном”; планувалося комплектування Бібліотеки обов'язковими примірниками українських видань⁴. На пропозицію М.П. Василенка перетворити Київську міську бібліотеку на Національну та використати її приміщення для новоствореної установи, оскільки знайти на той час відповідне місце для великої Бібліотеки в Києві було дуже важко, від міської адміністрації, що сприймала слово “національний” як “націоналістичний” і побачила в цьому загрозу російськомовному фонду міської бібліотеки, було отримано відмову⁵. Тому Бібліотека починала створюватися як фізично, так і ідейно з нульової відмітки. Це викликало необхідність створення координуючого органа, який взяв би на себе відповідальність управління процесом організації Бібліотеки на початковому етапі.

Фактично Бібліотека почалася з утворення Тимчасового комітету для заснування Національної бібліотеки Української держави (далі ТК), до складу якого увійшли – В.І. Вернадський (голова), А.Ю. Кримський, Д.І. Багалій, С.О Єфремов, Г.П. Житецький, В.О. Кордт (єдиний з членів ТК, який мав багатий досвід бібліотечної та архівної діяльності)⁶. Планувалося, що Бібліотека має бути національною, але підпорядковуватися Академії наук на правах автономної установи з окремим бюджетом⁷. Про це зазначалося вже у другому протоколі Комісії від 30 серпня 1919 р., що засідала перед денікінською окупацією Києва. Стосунки з Академією мали визначатися окремим Статутом Бібліотеки, де були б окреслені основи

внутрішнього життя книгосховища, зв'язки його з Академією та пільги для роботи академікам⁸. Ідея підпорядкування Бібліотеки узгоджувалася зі всією концепцією Академії, яка, за пропозиціями Комісії, мала користуватися повною автономією і бути поставленою поза будь-якими впливами на її внутрішнє життя від органів державного упорядкування, які можуть змінюватися⁹.

Протягом місяця було розроблено символіку Бібліотеки – чотирикутний штемпель з написом “Національна Бібліотека Української Держави у м. Києві”, тризубом з хрестом та датою заснування – 1918 р. Текст мав бути написаний церковно-слов'янськими літерами на зразок шрифту Пересопницького Євангелія¹⁰.

Вперше ідеї, покладені в основу створення Національної бібліотеки та її Першого Статуту, були публічно задекларовані у спеціальному документі – Зверненні до народу України, датованому 5 вересня 1918 р. Цим Зверненням ТК сповіщав про розбудову Національної бібліотеки та звертається до всіх жителів України з проханням допомогти йому в створенні “цього нового знаряддя людської культури і сприяти тому, щоб Національна бібліотека стала могутнім і великим розсадником світла знання і культури не тільки на рідній нам Україні, але і великою світовою установою” з “літературою по всіх галузях людського відання, на всіх мовах”¹¹. Передбачалося, що історичну та культурологічну основу Бібліотеки створять спеціалізовані фонди, передусім рукописи, стародруки, книжно-мистецькі твори, листівки та ін., довідковий відділ. У Зверненні ТК проголошені 4 принципи концепції національної бібліотеки України:

перший – різноманітність та повнота фонду, що мав відображати знання з різних галузей науки та культури всіх країн світу;

другий – збирання творів національного друку незважаючи на вид, час, місце та спрямування літератури та створення відділу Україніки;

третій – деполітизація Бібліотеки як установи. Бібліотека мала бути “позавідомчою, поза політичними чи суспільними настроями, що постійно змінювалися: вона повинна бути осередком розумової культури, який повинен бути дорогий однаково всьому населенню України, без розрізнення національності, політичних чи соціальних переконань чи релігії”;

четвертий – загальнодоступність фондів: бібліотека повинна бути відкритою для всіх і для кожного, бути безкоштовною й легкодоступною¹².

Принципи розміщувалися за порядком того значення, яке їм надавали фундатори ВБУ. Отже, у Зверненні закладені основи поняття національного книжкового фонду та доступу до нього.

Національна бібліотека задумувалася не лише як національно-державне книгосховище. Передбачалося, що вона повинна бути й науковою установою, що буде вивчати сучасну та давню книгу, науковим центром бібліографознавства, бібліотекознавства та бібліографічної роботи в Україні, має засновувати наукові товариства, провадити видавничу

діяльність, скликати з'їзди з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, бібліографії тощо¹³.

Усі ці принципи закладаються й у Першому Статуті Бібліотеки, створеному у кінці 1918 р. – на початок 1919 р. Його перший варіант у копії, правлений А.Ю. Кримським при підготовці нового Статуту в 1923 р., зберігся в особистому архіві директора ВБУ С.Т. Постернака¹⁴. Порівняння попереднього проекту з офіційним, опублікованим пізніше, свідчить про повну політичну та ідеологічну незалежність його створювачів, які уявляли собі Бібліотеку як загальноукраїнський центр книги та науки. Ідеї Звернення за невеликими змінами увійшли до остаточної редакції Статуту 1919 р.:

“згуртувати якнайповнішу літературу геть по всім наукам, мистецтву, красному письменству, техніці та громадським і державним справам“;

“збирати до купи в якнайповнішій мірі всенюку літературу, писану українською мовою, та все, що писано про Україну і український народ, чи то українською, чи то писано іншими мовами, а для того в ній зорганізовано спеціальний відділ “Україніца”;

“щоб усі зібрані книжки і рукописи повинні бути доступні для користування усім безплатно, згідно з установленими правилами, а для того при Національній бібліотеці улаштувуются читальні зали і легко доступний кожному Підручний відділ” ;

“кожному читачеві дати спромогу бути освідомленому про всі великі книгозбірні, які є на Україні, а для того в Національній бібліотеці має організуватися спільний каталог, куди занесено буде книжки всіх книгозбірень України, які маютья при вищих школах та громадських інституціях”¹⁵. Так, бачимо, що у порівнянні із Зверненням розвивається теза загальнодоступності, яка має на увазі не лише фізичний доступ до фонду через систему читальних залів, а й доступу до інформації – створення зведеного каталогу у масштабах України про її національний та державний бібліотечний фонд.

Ідея деполітизації Бібліотеки з зрозумілих причин не була зафіксована окремим пунктом, але знайшла прояв у принципах та тих широких правах, що надавалися їй в її діяльності по формуванню фонду, управління ним, зовнішніх та внутрішніх зв'язках, напрямках бібліотечної та бібліографічної діяльності та ін.

Устрій Бібліотеки відштовхувався від складу фондів і мав складатися із семи відділів та читального залу: 1) український відділ; 2) загальний відділ; 3) відділ газетно-графічний, до якого були віднесені всі газети, не виключаючи українських та східних, карти (мапи), ноти, гравюри, листівки; 4) відділ рукописів (й інкунабул) та старих українських друків; 5) східний відділ; 6) підручний відділ з читальним залом; 7) каталожний відділ. Показовим для ідеології національної бібліотеки є те, що на перше місце був поставлений українській відділ.

Після встановлення радянської влади академік А.Ю. Кримський напи-

сав доповідну голові Центрального Виконавчого Комітету України В.П. Затонському про необхідність збереження Академії та її Бібліотеки як національних утворень з своїми концепціями. Ідея Бібліотеки з концептуальними поглядами її створювачів була сприйнята в її цілісності, назва ж її – “Національна Бібліотека Української Держави” – зустріла опір з боку Радянської влади, яка вважала слово “національний” несумісним з принципами диктатури пролетаріату. Було запропоновано офіційну версію “чужомовності” терміну, про що й було висловлено А.Е.Кримському. В протоколі засідань Тимчасового комітету від 2 травня 1919 р. зазначалося: “З огляду на те, що назва “Національна” є чуже слово, перекласти це слово на українську мову “Всенародня”; таким чином, Національна Бібліотека у Києві повинна називатися “Всенародня Бібліотека при Українській Академії наук у Києві”¹⁶. Подальші офіційні пояснення зняття терміну “національна” в умовах ідеології інтернаціоналізму, полягали на думку влади, у небезпеці трактування її в вузько етнічному плані, а не в державно-політичному, як це сприймається у всьому світі. Це відверто було висловленим та обговореним 3 травня на Президії ВУАН як пояснення до зміни назви¹⁷. До 16 грудня 1920р. слово “національна” ще мало місце у назві в дужках – “Всенародня (Національна) бібліотека України”, потім воно практично зникло¹⁸. В 1919-1922 роках ВБУ існувала у надзвичайно скрутних умовах, без приміщень, коштів, кадрів, але за цей час дбанням кола однодумців у ТК та Раді бібліотекарів, – збрала величезний за науковим та культурним значенням фонд (понад мільйон томів), переважно за рахунок цілісних колекцій, зібрань, збірок, проданих власниками, або переданих після націоналізації фондів. Організаційний період продовжується до 1923 року, коли здійснюється певна стабілізація радянської влади.

Період подвійного керівництва бібліотекою – Тимчасового комітету та Ради бібліотекарів, – закінчується у березні 1923 р., коли Тимчасовий комітет складає свої функції і передає їх Раді бібліотеки¹⁹. У зв’язку з цим, приймається рішення про розробку нового Статуту Бібліотеки. Статут Всенародної Бібліотеки України при ВУАН у м. Києві підготувався, скоріш за все, як і основний текст першого варіанту, В.О.Кордтом за участю С.П.Постернака, та редагувався А.Є.Кримським, який чуйно реагував на усі зміни політичних обставин і прагнув до розроблення компромісних варіантів співіснування Академії наук та її Бібліотеки із офіційною владою. 5 березня Проект Статуту розглядався на засіданні Ради бібліотекарів, 6 березня був з деякими змінами, затверджений Комітетом та переданий на затвердження Спільного зібрання ВУАН, що і відбулося 26 березня. На засіданні були присутні Голова Комітету В.О.Кордт, та його члени: С.О.Єфремов, А.Ю.Кримський, В.І.Липський, С.П.Постернак, В.В.Міяковський, учений секретар Я.Л.Маяковський²⁰.

Цим статутом Всенародна бібліотека на Україні оголошувалася “центральною бібліотекою УСРР на зразок великих світових бібліотек”. Таке формулювання було, на нашу думку, результатом свідомого з боку

діячів ТК пристосуванням ВБУ до соціально-політичних змін в державі, проголошення СРСР та УСРР та спробою врятування Бібліотеки в часи постійних змін підпорядкувань та її невизначеності як академічної, і, разом з тим, ніби-то самостійної установи. Подвійність управління Бібліотекою, що діяла понад три роки, ліквідована, але підпорядкованість та подвійність функцій ВБУ узаконюється.

Важливою рисою Другого Статуту 1923 р. є те, що в ньому зберігаються закладені проектом Статуту 1918-1919 рр. завдання Національної бібліотеки, хоча й в набагато спрощеному вигляді. 1) Зібрати в собі: а) як найповнішу літературу по всіх науках і галузях знання всіх народів і всіх віків, усіма мовами друковану та писану; б) всю літературу українською мовою та взагалі всю літературу в галузі українознавства в найширшому розумінні.

2) Утворити найзручніші форми безплатного користування книжними багатствами бібліотеки.

3) Організувати спільний каталог найголовніших бібліотек УСРР.

4) Проводити наукову працю в царині бібліотекознавства та бібліографії". Останній пункт розвиває четверту позицію Статуту 1919 р²¹. Й хоча, як бачимо, з другого пункту, проекту зникають наголосення на національних функціях Бібліотеки та на створенні відділу Україніки, завдання збирання фонду україніки залишається. Така редакція первісного проекту ВБУ 1918-1919 рр. здійснювалася після подій в ВУАН 1921-1922 рр., коли після переїзду влади в Харків та підсилення партійного догляду, підпорядкована Наркомосу та безпосередньо Губнаросвіті Академія поступово втрачала свою наукову та адміністративну самостійність і перетворювалася, хоча й в таку, що координує уся науку в Україні, але з відтінком певної регіональності, Українську Академію в місті Києві. Серія правових документів, і передусім Положення (первісно воно називалося Статутом) про Всеукраїнську Академію наук 14 червня 1921 р., Кодексу законів про народну освіту УСРР, де був виокремлений спеціальний розділ "Українська Академія Наук", – передає Академію, практично – у повне підпорядкування Губнаросвіті. Останній вводить, користуючись наданими Положенням 1921 р. правами втручатися у всі справи ВУАН, свого представника при Академії, політичного комісара Л.М.Левітського, який "наглядав за ходом академічної роботи" і був присутнім на Спільних зібраннях та важливих засіданнях Президії²². Обраний Спільним зібранням Президентом ВУАН М.П.Василенко не був затверджений Наркомосом УСРР та подав у відставку. Затверджений Наркомосом президент О.І.Левицький помер у тому ж році і був обраним В.І.Липський, а вице-президентом – С.І.Єфремов. Неодмінним секретарем залишався весь час А.Е.Кримський. Розвиток подій був постійно спрямований на контроль над діяльністю Академії ще й шляхом постійного скорочення штатів та загрозою звільнення та арешту²³. Хоча політичні репресії ще не набули масового характеру, на початку 1923 р. вже відчу-

валося певна політична напруженість, яка вилилася в процес Центра дій середини 1923 р., за результатами котрого пройшли відомі вчені, в тому числі й організатор Бібліотеки акад. М.П.Василенко²⁴. Виникла загрози відриву ВБУ від Академії, що відчувалося у спілкуванні представників ТК з Губнаросвітою. Особливо тонко загрозу відриву Бібліотеки від Академії відчував А.Є.Кримський й, розуміючи необхідність підтримки зв'язку з Академією, що її створила, контролював, щоб ці зв'язки не послабилися.

Боротьба за посилення впливу Академії на діяльність Бібліотеки відбулося у п.3. Статуту ВБУ 1923 р., згідно котрому “Всенародна Бібліотека, знаходячись у відомі Головпрофосвіти УСРР, перебуває при Всеукраїнській Академії Наук у м.Київі”. І хоча тим затверджувалося положення подвійного підпорядкування із відкритим прямим впливом керівних органів, Комітет ВБУ при розгляді Статуту послідовно проводить ідею загального керівництва ВУАН та права останньої на вирішення головних напрямів діяльності, керівництва бібліотекою та її господарством.

За п. 4-6 організаційно розподілялися публічні та наукові функції Бібліотеки: зафіксовано, що Всенародна Бібліотека складається з різних відділів (в тому числі спеціалізованими не лише за фондом, а й за науковими функціями – Л.Д.), читальних залів (для загальнодоступної літератури – Л.Д.) та кабінетів для наукових праць (спеціально для виконання координуючої функції ВУАН у галузі науки – Л.Д.). Поділ на відділи, й внутрішній розпорядок праці по відділах регулюється окремими постановами та інструкціями Ради Бібліотеки. Створення абонементу не лише для академіків, а й для службовців відображало поступове поширення “загальнонародного” та публічного значення Бібліотеки.

Діяльність Бібліотеки в умовах нового Статуту у 1923-1928 рр. суттєво стабілізувалася й практично не змінювалася.

У 1923-24 роках Бібліотека розробляє більш сталу структуру і на 1925 рік ВБУ мала такі відділи, які вцілому проіснували з невеликими змінами до 1928 р.:

1. *Реєстрація* – здійснював прийом усіх надходжень, сортував їх, штампував, розпроділяв між відділами ВБУ і організовував облік, контролював збереженість при отриманні книжок та передавав на опрацювання. У 1925 р. – без зав. відділом, з 1926 р. – П.А.Нестеровський.

2. *Загальний відділ* – найбільший відділ ВБУ, що включав 50-60% всього книжкового фонду – книги з усіх наук, крім виділених у спеціальні відділи. Зав відділом В.О.Козловський. З 1927 р. Н.В.Піскорська. Картографічний відділ входив певний час у структуру Загального відділу, відповідальна за картографічний відділ – О.З.Бродовська.

3. *Відділ марксизму* (організований у 1923 р.) – але після 1925р. відділ за структурою Бібліотеки та фінансовими документами не згадується. Цей відділ є даниною загальнополітичної ситуації зміцнення радянської влади, але все ж таки він був недоцільний як окремий підрозділ. Зав. відділом С.П.Постернак

4. *Відділ Україніки*. Його завдання – зібрати всі видання українською мовою і всю літературу всіма мовами з українознавства в найширшому значенні цього слова, український обов'язковий примірник. Крім основного завдання, відділ провадив і краєзнавчу роботу. Завідував відділом М.І.Ясинський.

5. *Відділ рукописів* мав завдання збирати рукописні матеріали перш за все із галузі українознавства. Зав. відділом – Г.П.Житецький.

6. *Відділ періодики* мав три підвідділи: журнальний, документально-відомчий і газетний. Зав. відділом – П.А.Нестеровський.

7. *Відділ бібліотекознавства* з кабінетом і музеєм бібліотекознавства при ньому (створений в 1924 р.). Завдання цього відділу – обслуговувати працівників бібліотек. Зав. відділом В.Ф.Іваницький, а з 1926 р. – О.І.Полулях.

8. *Відділ стародруків* включав всі видання до 1800 р. Зав. відділом В.Ф.Іваницький, а з 1926 р. – С.І.Маслов.

9 - 12. *Відділи орієнталія* (збирає видання на східних мовах), *нотний, графіка, і волянсія* (листівки, афіші, плакати). Ці відділи, за відсутністю штатів, не функціонували для читачів, а тільки збирали матеріали. Зав. відділом В.Ф.Іваницький, а з 1926 р. Б.І.Зданевич.

13. *Відділ обмінного фонду*, де накопичувалися дублетні видання по мірі розробки книжних зібрань та передачі в основні фонди.

14. *Підручна бібліотека читальні*. Вона, разом з Загальною та науковою Читальною була підпорядкована відділу читальних залів (Читальня).

15. Науково-дослідний інститут бібліотекознавства, створений для проведення науково-дослідних та науково-практичних досліджень, формування власного наукового напрямку у системі Академії та за її межами.

16. *Загальний читальний зал*. Зав. відділом О.Є.Карпинська.

17. *Консультаційно-виставочний відділ* (створений в 1924 р.). Зав. відділом з 1926 р. Д.А.Балика.

Крім того існувала в 1925 р. Київська філія ВБУ (Бібліотека КДА), зав. відділом А.С.Криловський, Вінницька філія, відділ постачання фондів, зав. відділом Т.Й.Маляренко²⁵.

У цей період суттєво розвивається фонд бібліотеки, науково-дослідна робота, розробляються науково-методичні засади існування бібліотеки. Основна роль у формуванні фонду належала комплектуванню українознавчої літератури, комплектуванню обов'язкового примірника, збиранню фонду Україніки, рукописів, стародруків як основи фонду національної культури. В 1925 р. ВБУ мала 1.287.000 од. зб., крім того бібліотека мала ще до 500.000 газет і листівок²⁶.

Період 1923-1928 рр. можна визнати як період стабілізації розвитку Бібліотеки, становлення її структури та технології, поширення наукових функцій. Ідея національної бібліотеки продовжувала існувати та розвиватися, хоча бібліотека поступово переходила “на рейки соціалістичного будівництва” і вже в 1928 році розробляла свої плани з орієнтуванням на першу п'ятирічку.

З великими надіями на майбутнє в 1928 році науковий склад Бібліотеки розробляє нову структуру та наукові засади організації фонду, приступає до обговорення нового Статуту Бібліотеки. Надії були пов'язані із тим, що в 1928 р. вийшла Постанова Колегії НКО (від 10 липня 1928 р.) про добудову для ВБУ нового книгосховища на 1,5 мільйони томів. Це остаточно розв'язувало проблему приміщення для ВБУ і звільняла для ВУАН величезний будинок і тим розв'язала б проблему приміщення і для ВУАН.

Разом з тим, події 1928-30-х років, зокрема робота в січні 1928р. Комісії НКО в Академії вже прямо вплинули та подальшу долю ВБУ. Звинувачення керівництва ВУАН у відсутності нового Статуту, відповідного завданням будівництва соціалізму, відірваності тематик досліджень від життя, недостатньому ідейному рівні та зберіганню старого дореволюційного укладу, правових основ Статуту 1918 р., ігнорування у поповненні молодими кадрами Академії, – викликали пряме втручання влади у діяльність ВУАН, розробку нових положень про роботу Ради ВУАН, і головне – нові перевибори Академії, коли конфлікт досяг апогею та завершився досить суттєвими кадровими змінами. Відомо, що конфлікт в Академії викликав те, що не були затверджені академіками Ф.І.Міщенко та К.Х.Харлампович, вчені, що у свій час працювали професорами духовних академії. Вибори, які пішли у конфронтацію з офіційними побажаннями, були припинені, А.Є.Кримський не був затвердженим неодмінним секретарем, хоча й обраним (замість нього був призначений В.О.Корчак-Чепурківський)²⁷. Ревізія Академії кардинально змінила її життя. Почала працювати з 1 грудня нова Статутна комісія, Наркомосом поставлено питання, про проведення виборів нових членів, вийшла постанова Раднаркому про організацію 10-річного ювілею Академії. Вибори відбулися в червні 1929 р. на користь радянських діячів, президентом було обрано Д.К.Заболотного, Віце-Президентом – О.Г.Шліхтера, і К.Г.Воблого, Неодмінним секретарем – О.В.Корчак-Чепурківського, членом президії – М.Я.Яворського. В середині 29- початку 30 рр. організується процес “Спілки визволення України”, пов'язаний з іменами С.О.Єфремова та М.Є. Слабченка, що захопив багато вчених Академії. Під приводом боротьби з “псевдовченими” з Академії наук звільнили багато талановитих науковців. Проект нового Статуту Академії докорінно змінював її, і, хоча не був прийнятим, ним керувалася нова Президія у своїй практичній діяльності.

Ці процеси не оминули й Бібліотеку, хоча вона втягувалася в них дещо пізніше основної Академії. Імена засновників Бібліотеки, членів Тимчасового комітету, а також С.П.Постернака, Г.П. Житецького були дискредитовані. Події, що розгорнулися весною 1929 року та розпочали найбільш тяжко часи в Академії, – прискорили смерть Г.П. Житецького в 1929 р., визначили звільнення С.П.Постернака та деяких інших співробітників з Бібліотеки, які були заарештовані та засуджені на заслання²⁸.

Після спокійного 1928 року у 1929 – 1930 рр. ВБУ зазнала значних

змін, пов'язаних із діяльністю урядової комісії. Перед обстеженням ВБУ урядовою комісією, ревізією фінансово-господарчої ділянки роботи ВБУ, протягом жовтня та листопада, провів Київський Держфінконтроль; ревізію рукописних фондів ВБУ провела спеціальна комісія під головуванням Камінського; фінансову й бібліотечну роботу ВБУ перевірила спеціальна бригада РСІ²⁹. В умовах політичних процесів ці перевірки мали на меті “оздоровлення колективу” та викликали негативні наслідки для Бібліотеки.

Після звільнення С.П.Постернака на засіданні Ради ВБУ при ВУАН 21 травня 1929 р., розглядалася пропозиція Президії реорганізувати Раду ВБУ та переробити статут Бібліотеки “в напрямку більшої демократизації існуючого органу Бібліотеки та більшої ув'язки з широкими робітничо-селянськими масами. Заступнику директора В.Ф.Іваницькому було доручено скласти до 1 жовтня проект нового статуту Бібліотеки, а засідання Ради ВБУ зробити прилюдними”³⁰.

Відразу після перевірки фінансово-господарської, кадрової та національної частини за Постановою НКО була створена Урядова комісія під головуванням уповноваженого Укрнауки в Києві М.Л.Левицького в складі представників РСІ, ОПК, Профспілки РОБОС, СНР, ВУАН, редакції “Пролетарської правди” та двох бібліотекарів. Комісія провела протягом 4 січня – 8 квітня 1930 р. перевірку різних ділянок роботи ВБУ. Зауваження комісії торкалися не лише суто бібліотечних питань, які не викликали заперечень з боку керівників окремих відділів та адміністрації, але й відносно “оздоровлення персонального складу ВБУ та виправлення в тарифікації окремих співробітників”, було рекоменовано перейти на безперервний робочий тиждень, комплектувати фонди літературою, яка б допомогала у будівництві соціалізму в країні, та змінити тематику наукових досліджень, підсилити популяризацію фондів ВБУ³¹.

У першій половині 1930 р. було закінчено добудовування нового приміщення, і влітку 1930 р., туди перевели призначені відділи. На безперервний робочий тиждень ВБУ перейшла з 15 грудня 1930 р. Для масового читача це було зручно, але Бібліотека примушена була зняти частину співробітників з інших, передусім спеціалізованих, відділів. В наслідок запровадження нової структури було анульовано, як окремі відділи, – відділ реєстратури, каталожний, загальний, періодики, університетський, петрівський, лаврський, михайлівський, софійський, хоча останні чотири відділи мали кожен окреме приміщення.

На початок 1930 р. структура ВБУ, крім адміністрації, канцелярії, бухгалтерії та господарської частини складалася з функціональних та спеціальних відділів. Функціональні відділи: комплектування, опрацювання, книгокористування, консультативно-виставочний, книгосховища, науково-дослідча комісія бібліотекознавства та бібліографії. Спеціальні відділи: рукописів, стародруків, нотно-музичний, єврейський, українська, бібліотекознавства. Крім того, в користуванні ВБУ залишилася бібліотека

Київського товариства природників, секції наукових робітників та академіка Крилова. За браком кадрів не функціонували, хоча були виокремленими у штатному розкладі, відділи графіки та топографічних матеріалів, волянсія, газетний та орієнталія. Вже у структурі 1930 року, за офіційними розкладами, ми бачимо україніку на 5 місці серед спеціалізованих фондів, а відділ орієнталія (після опали А.Є.Кримського) перестав існувати як окрема структура.

Наслідки перевірки та ситуація в Академії наук не завершилися “оздоровленням персонального складу” ВБУ, вони суттєво вплинули на принципові основи діяльності ВБУ. Вже у наступному 1931 році в структурі Бібліотеки відсутній відділ Україніки (його фонди та функції розподіляються між Консультаційно-бібліографічним відділом та книгосховищем) та Науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографії (її функції передаються Консультаційно-бібліографічному відділу та Музей-лабораторії бібліотекознавства).

В цілому структура ВБУ 1931 р. виглядає так:

Відділ-секція опрацювання (зав. відділом В.О.Козловський, 34 шт. од.);

Відділ комплектування (зав. відділом Є.М.Марковський, 18 шт. од.);

Відділ книгосховища (зав. відділом М.Ф.Оксінок) , 17 шт. од.;

Відділ книгокористування (зав. відділом О.Є.Карпинська), 18 шт. од.;

Консультаційно-бібліографічний відділ (зав. відділом М.І.Ясинський);

Відділ рукописів (зав. відділом П.М.Попов, 3 шт. од.);

Відділ-секція стародруків (зав. відділом С.І.Маслов);

Музей-лабораторія бібліотекознавства (зав. відділом О.І.Полулях);

Відділ карт і графіки (зав. відділом В.О.Кордт, 3 шт. од.);

Єврейський відділ (зав. відділом М. Ясногородський, 2 шт. од.);

Газетний відділ (зав. відділом Ф.П.Максименко, 8 шт. од.);

Ното-музичний відділ (зав. від. О.Т.Дзбанівський, 2 шт. од.);

Відділ аркушівок (кол. волянсія) (зав. відділом П.Ф.Іноземцев, 2 шт. од.);

Відділ орієнталія (зав.відділом В.Ф.Іваницький, 1 шт. од.);

В структурі ВБУ вперше як окрема структурна одиниця з'являється Таємничий відділ (зав. відділом Грибівська К.М.)³².

Нова структура Бібліотеки стала першим кроком серії реорганізації, що здійснювалися в 1930-1934 рр.

Внаслідок рішення про реорганізацію Ради ВБУ та переробку Статуту розпочинається створення нового Статуту, який перейшов через декілька стадій трансформації. Перший варіант Статуту підготовлений вже в 1930 р. у структурі Наркомата освіти можна назвати як кардинально змінюючим діяльність ВБУ. Хоча його текст ще відображає деякі риси перехідного періоду, коли ситуація в Академії та країні була не зовсім ясною, але цілком зрозумілою стосовно загальної тенденції, спрямованої на перетворення Академії та її Бібліотеки у такі, що слугують інтересам радянської влади.

Для бібліотеки, на нашу думку, цілком несподіваними були події 30-

го року, коли ситуація змінилася вкрай швидко. Слід відзначити, що за 1929-1931 роки приватних документів в особових архівах, що оцінювали б ситуацію, описували її або якось висловлювали своє ставлення, або містили б пропозиції щодо діяльності – не залишилося. Офіційних звітів та протоколів, що мали залишитися у відомчому архіві, дуже мало. Тим важливіші для нас документи фонду С.І.Маслова, що зберіг варіанти проектів Статуту ВБУ 1930-1934 рр., яскраво демонструючи процес переорієнтування всього життя бібліотеки

У першому варіанті 1930 р. (означеним: Харків, 22 грудня 1930р. і тому суттєво редагований в НКО на основі типового статуту для науково-дослідних установ із урахуванням нових завдань соціалістичного будівництва) залишаються ще уявлення про ВБУ як бібліотеку національну, хоча її функції суттєво трансформуються, а підпорядкування Бібліотекою переходить до Наркомосвіти. В першому пункті вказується: “Всенародна Бібліотека України є основне книгосховище УСРР, її центральна національна наукова бібліотека і фундаментальна бібліотека Всеукраїнської Академії Наук, є державна науково-дослідча установа, що нею відає Народний Комісаріат Освіти УСРР”³³. Документ неоднозначно свідчить про прагнення до прямого підпорядкування ВБУ Комісаріату освіти та повного виведення її з контролю ВУАН.

Повний контроль діяльності бібліотеки та її підпорядкування з боку Наркомосу відображений в багатьох пунктах документу: про організацію діяльності та структуру ВБУ, плануванні роботи, призначенні директора та його звільнення, визначення та затвердження складу наукової ради, наукових посад, ліквідації Бібліотеки за постановою Ради народних комісарів УСРР та передачу майна. За Статутом Народний Комісаріат Освіти УСРР здійснює загальне методологічне керівництво роботою бібліотеки та контролює її зносини. Бібліотеці надавалося право безпосередньо зноситися у межах своєї діяльності з усіма установами на території Союзу РСР, крім Центрального виконавчого комітету Союзу РСР, Ради народних комісарів Союзу РСР, Ради праці й оборони, а так само Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, Ради народних комісарів УСРР і Української економічної наради, що з ними бібліотека зноситься через Народний Комісаріат Освіти³⁴.

Завдання бібліотеки переробляються відповідно до завдань радянської держави, але документ, створений на базі типового положення науково-дослідних установ, практично не враховував специфіки бібліотеки. Так, у пункті першому об’єднані всі органічні напрями та функції бібліотеки, що необхідно було б розписати окремо (комплектування, систематизація, каталогізація, облік, обслуговування, бібліографування), а її ідеологічні функції розписані детально. Так, перший пункт виглядає занадто складним: 1) “Збирати, систематизувати, каталогізувати, переховувати, бібліографувати і подавати на використання за спеціально встановленими правилами і інструкціями кваліфікованим читачам всі друковані й

рукописні матеріали всіма мовами зі всіх царин науки, мистецтва й літератури, не залежно від часу видання чи написання їх перед усім і переважно друківані і рукописні матеріали, що за мовою, змістом і значенням мають бути використані як джерело для вивчення історії України, її господарства, природних сил і культури”.

Разом з тим, виокремлені такі завдання:

2) Проводити наукові дослідження в царині бібліотекознавства, бібліографії, щоб застосувати ці дослідження для потреб господарського культурно-соціалістичного будівництва УСРР.

3) Готувати нові кадри наукових робітників, викладачів шкіл та високо кваліфікованих робітників у царині бібліотекознавства, бібліографії;

4) Обслуговувати потреби у використанні літературних джерел науковою консультацією, експертизами, виконанням потрібних для цього дослідів, розробкою окремих справ тощо.

5) Популяризувати наукові знання в царині бібліотечній і бібліографічній серед широких робітничо-селянських мас.

6) Об'єднувати свою науково-дослідну роботу з роботою наукових і науково-практичних установ інших урядництв.

ВБУ звільнялася від підпорядкування ВУАН. Стосунки з Академією наук були визначені лише як науковий зв'язок, так само як і з іншими науковими та освітніми установами у 8 пункті: “Науковий зв'язок із Українською Академією Наук, Всесоюзною Академією наук та іншими державними установами, вищими школами, господарськими і господарсько-науковими організаціями Союзу РСР і за кордоном та притягненням за потрібних випадків для участі в своїй роботі поодиноких фахівців”³⁵. В цілому в Статуті явно домінували управлінські розділи, підвищувалися просвітницькі завдання ВБУ, зменшувався її науковий рівень, практично не згадувалися професійні принципи її діяльності, та її фонди.

Отримавши такий Статут, ВБУ терміново починає його редагувати, щоб залишитися у подвійному підпорядкуванні, із основним – ВУАН та зміцнити її наукову роль. Розробляється новий варіант, що наголошує на головних функціях бібліотеки: “Всенародна Бібліотека при ВУАН є державна науково дослідча установа всеукраїнського значення та основне книгосховище УСРР, центральна національна наукова бібліотека України і фундаментальна бібліотека Всеукраїнської Академії Наук”. Пункти про підпорядкованість бібліотеки розділяються, друге підпорядкування вказується лише у п. 3: “Всенародна бібліотека України перебуває у віданні Народного Комісаріату Освіти УСРР”³⁶.

Наголошується на ролі наукової роботи: “При Всенародній Бібліотеці України існує, як її органічна частина, Науково-Дослідча Комісія Бібліотекознавства й Бібліографії, що складається зі всіх наукових робітників та наукових робітників у царині бібліотекознавства й бібліографії інших науково-дослідчих і науково-практичних установ і діє на основі окремого статуту, затвердженого від НКО”.

Вцілому проект 1931 року відбуває спроби розробити компромісний варіант між запропонованим НКО та реальними основами діяльності ВБУ і виглядає надто компліятивно та мозаїчно.

Це проявилось передусім у “Завданнях Всенародної Бібліотеки України”, що були суттєво відредаговані. Так, якщо пункти 1), 3), 4), 5) на угоду владі були залишені практично без змін (виключно із стилістичними правками, (наприклад, замість “кваліфікованим читачам” вставлено “науковим робітникам і кваліфікованим практикам”); другий пункт знову повертається до зв’язку із Академією наук. Він пропонує “обслуговувати потреби Всеукраїнської Академії Наук, збираючи літературу та проводячи бібліографічну роботу з тих фахів, що в них працюють академічні установи” (замість “Обслуговувати потреби у використанні літературних джерел науковою консультацією, експертизами, виконанням потрібних для цього дослідів, розробітком окремих справ тощо”);

Повністю викинуто пункт 6 проекту НКО: “Об’єднувати свою науково-дослідчу роботу з роботою наукових і науково-практичних установ інших урядництв”. З невеликими відмінностями на користь підсилення наукового значення діяльності ВБУ були залишені функції, що виконує бібліотека за її завданнями за Статутом редакції НКО. Практично без принципкових змін залишилися і функції підготовки кадрів, видавничої та популяризаційної роботи. Детальніше пророблені права Бібліотеки з боку професійних вимог, чого не спроможні були передбачити в НКО, зокрема включення пункту про обов’язковий примірник: “одержує обов’язковий примірник усіх видань Союзу РСР, два обов’язкові примірники всіх видань УСРР і п’ять примірників усіх матеріалів, друкованих у київських друкарнях” та деякі ін.³⁷.

Ця редакція Статуту 1930 р., що була зроблена Науково-дослідною комісією з бібліотекознавства та бібліографознавства, розглянута на Президії ВБУ у квітні 1931 р. Створена комісія в складі Козловського, Марковського й Полуляха й доручено їм відредагувати цей проект Статуту ВБУ остаточно³⁸.

Реорганізація у звітності Бібліотеки виглядала як звичайні структурні зміни, якщо відабстрагуватися від суспільно-політичних обставин та аналізу документів. Так, ліквідування відділу Україніки виглядало як звичайна структурна реорганізація. У 1931 р. ВБУ на базі відділу Україніки з його бібліографічними підвідділами та консультативно-виставочного відділу утворила єдиний консультативно-бібліографічний відділ, поклавши на нього також і тематичні виставки. Бібліографічна тематика відділу в 1932 р. вже не містила українознавчої тематики, а була переключеною на актуальні питання соціалістичного будівництва³⁹. Кабінет бібліотекознавства, що “не вкладався в загальні структуру ВБУ”, перетворився на музей-лабораторію бібліотекознавства з обов’язками збирати експонати, що ілюструють сучасні досягнення бібліотечної техніки, актуальну бібліотекознавчу літературу, провадити виставки,

педагогічну роботу та бути за лабораторію для науково-дослідчої роботи бібліотекознавства й бібліографії⁴⁰. Разом з тим, аналіз функцій ВБУ та направленість Статуту НКО прямо свідчить про політичний підтекст змін.

В 1931 р. у ВБУ активно шукали “коріння помилок у попередній роботі ВБУ та шлях до їх виправлення”. У 1930-1931 рр. у бібліотеці не було призначено директора, його обов’язки виконував заступник директора В.Ф.Іваницький. Бібліотека отримала нового директора, комуніста Ничипора Мироновича Миколенка лише восени 1931 р., який відразу ж зробив доповідь про аналіз попередньої роботи ВБУ та її перспективи у світлі “шості вказівок т. Сталіна”⁴¹. Повний “самокритичний перегляд” попередньої діяльності вписувався в загальну картину змін, переорієнтування наукової та практичної діяльності, схваленої Всеукраїнської Бібліографічної нарадою у Києві 1931 р.

Наркомат освіти не турбував у 1931 р. ВБУ і проект НДКБ практично діяв у внутрішньому житті увесь 1932 р. Керівний персонал ВБУ на 1 січня 1932 р. залишався майже не зміненим: заст.директора – В.Ф.Іваницький, вчений секретар Є.М.Марковський, завідувачі відділів: комплектування – П.Ф.Іноземцев, опрацювання – В.О.Козловський, консультативно-бібліографічного – М.І.Ясинський, книгокористування – О.П.Карпинська, книгозховища – Є.К.Косинський, рукописів – П.М.Попов (с 1929 р.), стародруків – С.І.Маслов, мапографічного – В.О.Кордт, Єврейського – І.І.Мітельман, орієнталія – В.Ф.Іваницький.

Керувала Бібліотекою за проводом директора Президія. З 1932 р., коли розробляється новий Статут ВБУ її склад зменшується до 7 осіб (адміністрація, 2 представники від наукових робітників, представник від аспірантів та представник від МК), а склад Ради бібліотеки було поширено⁴².

Але перехідний етап в Академії в 1930-1931 рр., що характеризується руйнацією старої академічної структури, чисток та самокритики, зміною кадрового складу та повним переходом на марксистську ідеологію, в 1932 р. зазнав деякої передишки. Коли до влади в Академії прийшла нова генерація вчених-марксистів відпала необхідність прямого підпорядкування Губнаросвіті й відновлюється новий варіант, коли підпорядкування ВБУ залишається за ВУАН.

Тим паче, ВУЦВК в 1932 році визнає, що Всеукраїнська Академія наук “пройшла шлях великого внутрішнього зростання, зміцнення та перебудови і на сьогодні стає справжнім центром науково-дослідної роботи, успішно розробляючи ряд наукових і практичних комплексних проблем з різних галузей соцбудівництва”⁴³.

Цей процес знайшов втілення й в бібліотечну діяльність. Готується черговий варіант Статуту. У звіті за 1932 р., складеним новим директором Бібліотеки Н.М.Миколенком, спеціально підкреслювалося, що ВБУ одним із перших своїх конкретних завдань поставило “цілком і якнайповніше змобілізувати, доозброїти і переозброїти всі свої людські сили для активної

і успішної участі в цій боротьбі за марксо-ленінський революційний світогляд, за марксо-ленінську науку, за соціалістичну свідомість мас, за опанування найновішої техніки, за те, щоб наздогнати й випередити т.з. передові капіталістичні країни”⁴⁴. Але упевнення у повній підтримці партійного курсу керівництва не допомогли у новій хвилі репресій.

1933 рік приніс нові чистки вже партійного апарату ВУАН, нових академіків, та її нову реорганізацію. Звіт про науково-дослідну роботу II соціально-економічного відділу ВУАН (що був злитий з III та I відділами у наслідок попередньої реорганізації) за 1933 рік свідчить про свідому політику повного знищення старої академічної школи та науки⁴⁵. У ВБУ виявлено групу націонал-фашистських шкідників (40 осіб) на чолі з директором Н.М.Миколенком (він був засуджений на заслання на Соловки)⁴⁶. Серед них заст. директора В.Ф.Іваницький, учений секретар Є.М.Марковський, заступник директора по науковій частині А.М.Яременко, керівник відділу опрацювання В.О.Козловський, заступник керівника консультаційного відділу Т.П.Олексієв, завідувач відділу книгокористування О.Є.Карпінська. Репресували також науковців І.Л.Давидова, О.Г.Киселя, Г.І.Коляду, К.О.Копержинського, Д.Ю.Серветника, Н.В.Піскорську та ін.⁴⁷. Бібліотека остаточно звільнилася від останніх представників інтелігенції з вищою та духовною освітою: М.І.Сагарди, В.Ф.Іваницького та М.Ф.Оксіюка⁴⁸.

Компромісні варіанти статутарної діяльності закінчилися. У грудні 1933 р. у ВБУ розглядається новий проект Статуту Бібліотеки, де пропонується її нова назва та соціальний статус – “Державна Наукова Бібліотека Всеукраїнської Академії Наук є основним державним книгосховищем і центральною науковою бібліотекою УСРР”. Поняття “національна” остаточно змінюється поняттям “державна”. ДНБ ВУАН має за свої основні завдання:

1) Зібрати і переховувати можливо повно книжкову, журнальну, газетну і взагалі друкарську продукцію всіх часів і народів, всіма мовами і в першу чергу друкарську продукцію Радянського Союзу, зокрема України.

2) Забезпечити якнайширше, найповніше та кваліфіковане обслуговування державних і наукових установ, партійних і професійних організацій та окремих громадян книжковими фондами бібліотеки.

3) Переводити науково-дослідчу роботу в питаннях бібліотекознавства і бібліографії.

4) Готувати висококваліфіковані кадри фахівців для наукових бібліотек України.

Разом з тим, державні функції ДНБ вписуються і в її наукові функції, хоча й з деякими обумовленнями. Вона перетворюється в основну бібліотеку наукових установ вже практично “оновленої” Всеукраїнської Академії Наук, “забезпечуючи їх всіма потрібними для науково-дослідчої роботи матеріалами, зберігаючи в той час свій громадський характер, обслуговуючи установи і окремих громадян, що не працюють в ВУАН”⁴⁹.

Статут поновлює статті підпорядкування та головну з них, що директора бібліотеки та її штати затверджує Президія ВУАН.

Статут доробляється, узгоджується та обговорюється протягом першої половини 1934 р.

У середині 1934 р. розробляється черговий варіант структури Державної бібліотеки ВУАН⁵⁰. У загальний фонд ДБ ВУАН включався увесь книжковий та рукописний фонд ВУАН, що зберігався в її інституціях. Бібліотека звільнялася від подвійного підпорядкування у зв'язку із переїздом уряду до Києва та прямими підпорядкуванням ВУАН НКО. Положення про Бібліотеку, яка поєднує наукові та публічні функції, було значно підсилено у спеціальному пункті: "П.2. Бібліотека ВУАН, разом з її філіалами при науково-дослідних інститутах ВУАН є основною бібліотекою наукових установ Всеукраїнської Академії Наук, що забезпечує їх всіма потрібними для науково-дослідчої роботи літературними матеріалами, разом з тим зберігаючи свій громадський характер, обслуговуванням установ і окремих наукових робітників і фахівців, що не знаходяться в системі ВУАН". Державні функції бібліотеки, що вийшли на перший план у попередньому проекті, у сфері комплектування фондами підкріплюються пунктом про те, що "друкарську продукцію УСРР має бути зібрано з максимальною вичерпністю".

Варіант 1934 р. передбачав розділ Структури бібліотеки, де основна увага приділялася функціональним відділам Фундаментальної Бібліотеки Академії та її фахових бібліотек як філій ДБН. Фундаментальна бібліотека поділяється на такі частини:

1. Сектор книгосховища в складі основного книгосховища, російсько-української монографічної літератури, книгосховище чужомовної монографічної літератури, відділу періодики, відділу довідково-відомчої літератури, відділу літератури народів СРСР та сходу, відділу архівного українського обов'язкового примірника.

2. Сектор опрацювання книжних фондів та абеткового каталога.

3. Сектор обслуговування читачів та складу читальних залів фундаментальної бібліотеки та філій при науково-дослідних установах, міського абонементу, міжбібліотечного абонементу, бюро пересувок, бюро поточної консультації та бібліотечної довідки.

4. Сектор наукової бібліографії та систематичного каталогу в складі відділу консультації, кабінету наукової бібліографії, групи активного комплектування і дезідерата, групи зведеного каталогу.

5. Сектор підготовки кадрів та масової роботи в складі групи аспірантури, групи перепідготовки та підвищення кваліфікації та редакційно-видавничої комісії.

7. Сектор фахових фондів з відділами таємничим, стародруків, рукописів, газетним, музичним, мапографічним.

8. Адміністративно-господарча частина в складі секретаріату, бухгалтерії та господарської частини.

9. Бюро книжкового обміну з закордоном.

Це положення цікаве тим, що в ньому вперше відображені типологічні основи тої сталої структури наукової Бібліотеки, яку було згодом встановлено у всіх наукових бібліотеках СРСР. В цьому документі помітний вплив загальносоюзних правових документів.

Значно кадрово змінюється вищий науковий орган - Рада бібліотеки. До складу Ради входять вже не лише науковці та фахівці, а й представники партійної, комсомольської, професійної організацій, вчені секретарі установ, при яких є філії бібліотеки. З дорадчим голосом на засіданнях Ради беруть участь всі співробітники бібліотеки. Цей пункт дозволяв партійному та громадському контролю здійснювати вплив на будь-яке рішення Ради. Функції Ради залишалися звичайними, але із затвердженням директором її рішень.

Статут 1934 р. значну увагу приділяв комплектуванню фондів (зокрема обов'язковому примірнику УСРР та СРСР) та розвитку загальнодоступності, публічності, просвітницькій функції, обслуговуванню та поширенню значення бібліотеки як наукової бібліотеки, вводився міжміський та позаміський бібліотечний абонемент, що обслуговував провінціальних наукових робітників, вчителів, агрономів, інженерів, партійних, професійних та радянських працівників, політвідділів МТС, радгоспів та транспорту, комскладу Червоної Армії та флоту через відповідні місцеві бібліотеки.

Бібліотека повністю перейшла на систематичну класифікацію, мала вести систематичні каталоги, провадити відповідну педагогічну, наукову, видавничу та політпросвітну роботу, але її зміст повністю відійшов від первісної ідеї національної бібліотеки та відображав нові соціально-політичні умови в Україні⁵¹.

В 1933-34 рр. бібліотека остаточно звільнилася від останніх представників інтелігенції з вищою та духовною освітою, яку вони отримали до революції: М.І.Сагарди, В.Ф.Іваницького та М.Ф.Оксіюка, а в 1936 році така ж доля чекала й нового директора Бібліотеки – В. М. Іванушкіна та останнього із представників старих кадрів – М.І. Ясинського (зав. відділом україніки до 1930 р)⁵².

Після розгону Старої академії у лютому 1936 р. приймається її новий Статут Академії наук УСРР, а відповідно – розробляється новий Статут Бібліотеки Академії наук УСРР, що знаменує початок нового періоду життя Бібліотеки у структурі нової Академії⁵³.

Статутарна діяльність ВБУ не розглядалася як окреме наукове питання до останнього часу. Нова історія Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського й досі не написана. Разом з тим, розробка ідеї національної бібліотеки на її початковому етапі знову актуальна в нових соціально-політичних реаліях України. І хоча час минув і національна бібліотека сьогодення зовсім інша, її основоположні принципи залишаються тими ж.

Широта підходу до поняття “національна бібліотека” її засновників, які склали єдину спільноту однодумців-учених, добре знайомих багато років і добре розуміючих один одного, полягала в тому, що вони змогли знайти ту рівновагу між поняттям змісту національного, як етнічного, та національного, як державно-політичного, який не протирічив один одному та органічно вписував національну українську культуру у світовий контекст як націю й як державу. Універсальність національного книжкового фонду, його загальнодоступність як фізична, так й інформаційна, із виокремленням спеціального завдання збирання та бібліографування української та українознавчої літератури було тою зв’язуючою ланкою, яка зцементувала загальну ідейну основу Національної бібліотеки. На жаль, подальші події в країні деформували першооснову цих підходів, а бібліотека як соціальний інститут не змогла уникнути процесів включення в суспільну структуру радянського соціалістичного устрою та відповідної ідеологізації. Тексти Статутів Бібліотеки та їх незатверджені ВУАН проекти та варіанти 1930-1934 рр. розкривають цей процес в його внутрішній драматичній динаміці та розкривають механізми перетворення НБУ в радянську установу.

¹ 1918-1919 – Національна бібліотека Української держави в м. Києві; 1919-1920 – Всенародна (Національна) бібліотека України при Українській Академії наук в м. Києві; 1920-1934 – Всенародна бібліотека при Українській Академії наук; 1934-1948 – Бібліотека Академії наук УРСР; 1948-1965 – Державна публічна бібліотека УРСР; 1965-1988 – Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР; 1988-1996 – Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР імені В.І.Вернадського; з 1996 – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Національна бібліотека імені В.І.Вернадського НАН України.

² Статут Національної Бібліотеки Української Народної Республіки в м. Києві при Українській Академії наук – К., 1919.

³ *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В. Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко. – К., 1991. – С. 146-147. ІР НБУВ, ф.Х, №32919, арк. 95-96.

⁴ Документи перших років створення ЦНБ // Бібліотечний вісник. – 1993. – № 3-4. – С. 12-13.

⁵ ІР НБУВ. – Ф. 52, № 22; ЦДАВО України. – Ф. 518, оп.5, спр. 94.– Арк. 15,16.

⁶ ІР НБУВ.– Ф. 52, № 22. Після закінчення Дерптського університету в 1913 р., Кордт 11 років працював як бібліотекар та викладач цього університету. В квітні 1924 р., він переходить до Києва, де йому доручається керівництво, з одного боку, бібліотекою Київського університету, з другого – Центральним архівом давніх актів губерній Київської, Волинської та Подільської. За часів першої світової війни, в 1915-1916 рр., В.О.Кордт проводить складну роботу по евакуації до Саратова й повернення назад до Києва бібліотечного фонду Університету, який дорівнював на цей час 700.000 томів.

⁷ *Кордт В.О.* Про Національну Бібліотеку Української Держави: (Записка) // Зб. праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві. – К., 1919. – С. 10-11;

⁸ Архів НБУВ. – оп.1, спр. 1. – Арк. 2-2 зв.

⁹ *Вернадський В.І.* В справі законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві // Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. – К.,1919. – С.8.

¹⁰ Архів НБУВ.– Оп.1, спр. 1,арк.12.

¹¹ ІР НБУВ. – Ф. 33, № 3055. Киевская мысль. - 15(2) вересня 1918 р.;

¹² Там само.

¹³ Архів НБУВ. – Оп. 1, спр. 64.– Арк.1, 3.

¹⁴ ІР НБУВ.– Ф. 52, № 14.

¹⁵ Там само. – Арк. 1-3.

¹⁶ Архів НБУВ. оп.1 спр.1. – Арк. 88.

¹⁷ З діяльності Тимчасового комітету для заснування Національної Бібліотеки Української держави у м.Києві // Книжний вісник. – 1919. – № 2 (квітень-червень). – С. 18-19; *Голобуцький П.В., Жлудько Е.М.* Результат творчості українського народу (Національна бібліотека України: виникнення та перші роки існування) // Бібліотечний вісник. – 1993. – № 3-4. – С. 5-7.

¹⁸ Архів НБУВ.– Оп.1, спр.1. – Арк.325

¹⁹ *Киржаев С.Н.* Из истории организационно-административного руководства и управления Всенародной библиотеки Украины в первые годы ее существования (1918-1920). – С. 76-77.

²⁰ Архів НБУВ. – Оп. 1, спр. 33. – Арк. 138.

²¹ ІР НБУВ. – Ф. 52, № 15.

²² *Шемшученко Ю.С., Усенко І.Б., Чехович В.А., Оніщук М.В., Назребельний В.П.* Правовий статус Академії наук України. Історія та сучасність.– К., 1993. – С.37-40.

²³ *Полонська-Василенко Н.Д.* Вказ. праця. – С. 26-27. Наталія Дмитрівна спирається на спогади М.С.Грушевського у його монографії “Всеукраїнська Академія наук”.– Україна, 1925.– Кн. 1-2.– С. 219; а також вид. 1929 р., с. 57-78.

²⁴ Там само. – С. 49-50.

²⁵ Матеріали згруповані та проаналізовані за фінансово-господарчими документами та звітами: Архів НБУВ. – Оп. 1-л, спр.17.– арк.9-11; спр.19.– Арк.6-9; спр. 17, 21, 22. Використані також матеріали статті С.П.Постернака для збірника на пошану Л.Б. Хавкиної (ІР НБУВ.– ф.52, №5, арк. 13-16).

²⁶ ІР НБУВ.– ф.52, №5.– арк. 13-16

²⁷ Про це детально див. *Шемшученко Ю.С., Усенко І.Б., Чехович В.А., Оніщук М.В., Назребельний В.П.* Правовий статус Академії наук України. Історія та сучасність.– К., 1993. – С.191-194; *Н.Д.Полонська-Василенко.* Вказ. праця; а також вид. *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко. – К., 1991. – С. 146-147.; *Матвеева Л., Циганкова Е.* А.Ю.Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської академії наук. – К., 1997. – С.63-64.

²⁸ *Полонська-Василенко Н.Д.* Вказ. праця. – С. 194.

Постернак Степан Пилипович народився в 1885 р. в сім'ї сільського дяка. Освіту одержав в Ніжинському історико-філологічному інституті, а потім продовжував навчання на історико-філологічному ф-ті Петербург. ун-ту, який закінчив у 1911 р. Працював викладачем історії в Тихорецькому, Таганрозькому комерційних училищах. В 1917 р. виїхав на Україну, де продовжував педагогічну діяльність на курсах підготовки вчителів. Був вченим секретарем Комісії енциклопедичного словника УАН, Головою секції історії освіти на Україні при УАН у Києві. З 28 березня 1922 р. почав працювати у ВБУ, спочатку як член Тимчасового Комітету, а з 26 березня 1923 р. був обраний Спільним зібранням УАН директором Бібліотеки. Розстріляний у 1938 р.

²⁹ Архів НБУВ. – Оп. 1, справа 313.– Арк. 2.

³⁰ Там само.– Спр. 275.– арк.35.

³¹ Там само. – Оп. 1, спр. 313. – Арк. 2 – 4.

³² Там само. – Оп. 1-л., спр. 33, арк. 12-13 зв.

³³ ІР НБУВ. – ф. 33, № 2771. – арк 1.

³⁴ Там само, с 3-4.

³⁵ Там само, арк. 3.

- ³⁶ Там само. – № 2769.– арк. 1.
- ³⁷ Там само, арк 4.
- ³⁸ Архів НБУВ. – Оп. 1, од.зб. 345, арк.15. – с. 22: проект статуту.
- ³⁹ Там само. – Оп. 1, спр.378. – Арк. 25-27.
- ⁴⁰ Там само. – Оп. 1, спр.348. – Арк.6; спр.378.– Арк. 68-70.
- ⁴¹ Там само. – Оп. 1, спр.378. – арк. 42.
- ⁴² Там само. – Оп. 1, спр.348. – арк. 58-59; спр.378.– Арк. 42-43.
- ⁴³ *Шелшученко Ю.С., Усенко І.Б., Чехович В.А., Оніщук М.В., Нагребельний В.П.* Вказ. праця. – С. 58-59.
- ⁴⁴ Архів НБУВ. – оп.1, спр.378. – Арк.1.
- ⁴⁵ Звіт у повному обсязі опублікований у вид.: *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко.– С. 236.
- ⁴⁶ Архів НБУВ. – Оп. 1, спр. 422.– арк. 1; *Полонська-Василенко Н.Д.* Вказ. праця. – С. 70, 194
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ *Сагарда Микола Іванович* (1870-?). Нар. у с. Шабельники, Золотоношського пов. на Полтавщині. Син дяка, закінчив Полтавську дух. семінарію (1892), Спб. дух. академію (1896), приват-доцент Київ. унів., проф. Укр. держ. унів. (1919-1920), зав. Полт. наук. бібліотекою (1920-1924), з 1924 – зав. відділом періодики ВБУ, з 1926 – член Візантологічної комісії при ВУАН. – ЦДАВОВ України. – Ф.166, оп.12, спр. 6765.
- Іваницький Віктор Федорович* (1881 –). Нар. в с. Калужське Херсонського пов., українець. Закінчив Одеську семінарію (1902), Київ. духовну академію (1906), 1907-1919 – професор КДА. З 1920 р. почав працювати бібліотекарем, пройшов усі посади до заступника директора. – ЦДАВОВ. – Ф.166, оп.12, спр.3041.
- Оксіюк Михайло Федорович* (1884-?). Нар. на Холмщині. Закінчив КДА (1911), захистив магістерську. У 1916-1917 – в.о помічника бібліотекаря КДА, 1919-1920 рр.- Укр. Держ. у-нт, 1921 –ВІНО, в 1922-1927 рр. – викладач у трудових школах Києва. У 1926р. співробітник ВБУ, член Візантологічної комісії при ВУАН. – ЦДАВОВ. – ф.166, оп. 12, спр. 5468.
- ⁴⁹ ІР НБУВ. – Ф.33, № 2772.
- ⁵⁰ Липень 1934 р. – Архів НБУВ.– Оп. 1, спр. 459.– Арк 1-8; ІР НБУВ.– ф. 33, № 2773.
- ⁵¹ Там само. – Оп. 1, спр. 512.– Арк.1-2.
- ⁵² *Полонська-Василенко Н.Д.* Вказ. праця. – С. 194.
- ⁵³ Архів НБУВ. – Оп. 1, спр. 512, арк.1-7.